

Оксана Ручинська

Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих

Серед викладачів Харківського університету середини ХІХ ст. особливе місце посідає Володимир Францевич Цих, доля якого склалася яскраво і трагічно водночас. У сучасній історичній науці цю людину іменують не інакше як «забутий професор». Він прожив коротке життя, лише 32 роки, але зробив приголомшливу для свого часу кар'єру і зумів вирости від ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету до ординарного професора і ректора Київського університету Св. Володимира. В. Ф. Цих залишив по собі оригінальну концепцію суті історичного процесу, викладену в кількох наукових працях, а також шанобливі відгуки колег і студентів. Слід визнати, що в нечисленних сучасних дослідженнях, присвячених Володимирі Францевичу, головна увага приділяється його медієвістичним студіям¹. Однак він був також фахівцем з історії Стародавньої Греції та Риму. На жаль, його внесок на ниві антикознавства майже не вивчають: цю лакуну ми спробуємо заповнити даною статтею.

Достовірних біографічних даних про В. Ф. Циха небагато. Народився він 1805 р. у Харківській губернії в родині майора, був православного віросповідання і, ймовірно, дворянського походження². Але на цьому єдність у працях біографів закінчується. Найбільш проблемним є питання про сербське коріння харківського вченого. Свідчення колишнього студента Харківського університету Д. П. Хруцова дозволило багатьом дослідникам вважати Володимира Францевича сербом³. Проте Попечитель Київського Навчального округу Єгор Федорович фон Брадке в з автобіографії пише, що В. Ф. Цих був родом чех або угорець⁴. Угорські витоки родини Циха наводить у своїй роботі «Люди старої України» й Олександр Оглоблин. Він підкреслює, що у 1796–1797 рр. при генерал-губернаторі Харківського та Воронежського намісництва Андрії Леванідові в Харківському казенному училищі було засновано вокально-інструментальний оркестр, диригентом якого став Яків Цих з Угорщини. О. Оглоблин вважає його закарпатським українцем і батьком професора Харківського університету А. Я. Циха⁵. Але, як бачимо, ініціали не співпадають, не однакові також звання професора, яке В. Ф. Цих отримав

уже в Київському університеті Св. Володимира. Слід зазначити, що угорцями в той час називали усіх вихідців з Австро-Угорської імперії, незалежно від їх етнічного походження, а власне угорським корінням суперечить православне віросповідання Володимира Францевича. Додатковим свідченням на користь сербського походження харківського вченого може служити особливість вимови його прізвища сербською. В сербській мові існує слово «цић» (холоднеча, холод), яке в умовах XVIII–XIX ст. могло читатися на російській манер саме як «цих», а не «цитч», або «цишь»⁶. Зауважимо, що під час навчання Володимира Францевича в Катеринославській гімназії, його прізвище неодноразово викривлялося⁷. Стосовно чеської мови слід зазначити, що вона взагалі не надає можливих варіантів вимови прізвища Цих.

Цікаве доповнення відомостей про родину В. Ф. Циха пов'язане з указом царя Олександра I від 22 грудня 1811 р. про створення у Чорноморському козацькому війську духової музики (оркестру) з 24 музикантів. 21 січня 1812 р. першим капельмейстером військового чоловічого хору став відставний майор Франц Антонович Цих. За угодою він отримував 2 тисячі рублів платні і був зобов'язаний довести військових музикантів «до гарного пізнання у музиці». 8 березня 1812 р. Цих прибув на Кубань у Катеринодар. Можливо, його супроводжувала й сім'я, у тому числі семирічний син Володимир⁸. Однак, це майже всі свідчення про родину В. Ф. Циха. До того ж, при похованні ректора і професора Університету Св. Володимира неодноразово підкреслювалося, що Володимир Францевич не мав ані сім'ї, ані родичів, і тому єдиною родиною своєю вважав наукове та університетське товариство⁹.

У 1822 р. В. Ф. Цих закінчив катеринославську гімназію і вступив до «своєкоштных» студентів Харківського університету на словесний факультет, який успішно закінчив 1825 р. зі ступенем кандидата¹⁰. Уже в студентські роки він звернув на себе увагу як дослідник античності. Наприкінці 1824 і в 1825 р. Володимир Цих виступав із промовами на так званих «урочистих актах» у Харківському університеті й удруте читав промову «Про римську поезію» на латині¹¹. У цей же період він публікує в «Українському журналі» (виходив російською мовою, редактор П. Гулак-Артемівський), що видавався у Харківському університеті в 1824–1825 рр., дві статті з римської історії.

Першу з них В. Ф. Цих присвятив обдарованому римському полководцеві Гаю Марію, при характеристиці якого використовував значні уривки з «Югуртинської війни» Гая Саллюстія

Криспа у власному перекладі¹². У другій — розглянув особистість видатного римського історика епохи принципату Августа Тита Лівія і також надав уривок із «Історії Риму від заснування міста» у власному перекладі.¹³ Він зумів розгледіти, що в основі захоплюючого оповідання лежить справжня внутрішня історія Риму, реальні історичні події та особистості. Все це було доведено лише подальшими археологічними дослідженнями в другій половині XIX ст. Слід зазначити, що вже в цих ранніх роботах харківського вченого простежується орієнтир на першоджерела і використання їх для характеристики конкретних історичних осіб і періодів стародавньої історії.

У період навчання в Харківському університеті Володимир Цих опублікував статтю «Декілька слів про велич духу» (1825)¹⁴. Головна ідея його роботи полягала в тому, що мораль окремої людини і народу є основою історичного розвитку. Історичний діяч, який керується загальнолюдськими моральними цінностями, стає власником «величі духу» (вміння не гордувати у щасті, байдуже переносити нещастя, в усіх учинках мати на меті істину, нехтувати образами і прощати їх) та спрямовує народ до шляху прогресу. В античний період подібним взірцем для вченого був Перикл, на противагу Аппію Клавдію, Цицерону та іншим, які, безумовно, були великими людьми, але не мали величі духу¹⁵.

1825 р. В. Цих закінчив Харківський університет зі ступенем кандидата. Але оскільки відмовився їхати у Дерптський університет для вступу до професорського інституту, то й не був залишений при університеті, а призначений старшим вчителем історії, французького перекладу та географії в харківському Інституті шляхетних дівчат¹⁶. У 1831 р. його запросили викладати загальну історію в Харківський університет як «людину, гідну свого звання»¹⁷. Одночасно він був призначений інспектором Інституту шляхетних дівчат, проте в 1832 р. відмовився від цієї посади, посплавшись на прихильність до науки¹⁸. Того ж року Володимир Францевич став членом університетського Іспитового комітету для вступників на вчителів гімназій і повітових училищ. 1833 р. у відрядженні до Санкт-Петербурга він супроводжує вихованців Харківського університету, призначених у професорський інститут¹⁹. Треба зауважити, що на той час В. Ф. Цих мав лише 28 років, тож така кар'єра видавалася досить стрімкою. Щоправда, один з його біографів стверджує, що, на противагу Київському періоду життя²⁰, він не ніс ніяких «навантажень», але це суперечить дійсності. Важко погодитися і з фон Брадке, який вважав, що Володимира Францевича ненавиділи у Харкові за прямоту

суджень і строге ставлення до життя²¹. Можливо, це було пов'язане із зауваженнями самого В. Циха про те, що у Харкові за короткий термін змінилося три попечителя, з яких перший та останній були дуже прихильні до церкви, а другий був явним безбожником. Викладачі змінювали свої переконання відповідно до переконань начальника. Це так подіяло на Володимира Францевича, що він почав рішуче нехтувати громадою та прийшов до висновку, що всі люди є підлесниками й ошуканцями²². Тому молодий історик усі свої сили зосередив на науковій діяльності, що у 1833 р. привело до захисту дисертації на ступінь магістра словесних наук та отримання звання ад'юнкта кафедри загальної історії²³.

У магістерській дисертації «Про спосіб викладання історії», яка була видана в Харкові окремо під назвою «Вирішення питання з причини невпинного множення маси історичних свідчень і розширення обсягу історії, чи не виявляється потрібним змінити звичний спосіб викладання цієї науки, і яким саме він має бути як узагалі, так і особливо в університетах?»²⁴, він уже заперечував поділ історії на стародавню, середньовічну і нову, вважав це не відповідним сучасному стану науки й самому поняттю історії. Надалі вчений запропонував свою оригінальну періодизацію всесвітньої історії. Він виділяв історію азійських та східних народів, історію народів еллінських та італійських, а також історію народів середньої та північної Європи²⁵. Причому історію Сходу історик вважав передісторією європейської цивілізації. Однак завершити і науково обґрунтувати свою періодизацію автор не встиг.

Загальну історію, насамперед історію Стародавнього світу, Середніх віків та нову історію (до середини XVIII ст.), В. Ф. Цих викладав у Харківському університеті з 1831 по 1834 р. Він володів дуже важливими для викладача рисами характеру — визначеністю в судженнях, сумлінністю, широким розумінням історії, мав дар передавати іншим свої знання. Багато хто з його харківських слухачів залишили по ньому дуже схвальні відгуки. Наприклад, пан Н., колишній студент Володимира Францевича, пише, що «... тільки зі вступом на кафедру Циха ми зрозуміли щире наукове значення історії... З ясністю і виразністю, хоча яскраво й стисло, викладав він фактичну частину історії, але в той же час зі всією повнотою і докладністю слідкував за розвитком внутрішнього життя народів, їх суспільного побуту та цивілізації»²⁶. Навіть у своїй подальшій викладацькій діяльності пан Н. використовував його лекції. Серед усіх слухачів, які навчалися у Харківському університеті, лише Микола Костомаров дорікав

В. Ф. Циху за відсутність самостійності, бо той читав стародавню історію за Геереном і майже не додавав до неї нічого свого²⁷. Видатний учений, історик античності В. П. Бузескул, який проаналізував студентські записи лекцій Володимира Францевича в Харкові, підтвердив, що останній справді брав за основу твори Геерена, які на той час були дуже популярні²⁸. Відомо, що в Московському університеті на них спирався М. Погодін та в Санкт-петербурзькому університеті — М. Гоголь у своїй викладацькій діяльності²⁹. Крім того, лекції тоді узвичаєно було читати за якимось відомим посібником, і на цьому відкрито наголошувалося. Але В. Цих значно доповнював німецького дослідника свідченнями джерел, працями інших учених, наприклад, для римської історії він використовував дослідження Бартольда Нібура³⁰. У листі до М. П. Погодіна Володимир Францевич критикував відомі роботи європейських учених. Дослідник історії Київського університету В. Шульгін запевняв, що загалом він віддавав перевагу німецьким дослідженням порівняно з французькими за їх систематичність, ширший фактаж і багатство джерел.³¹ Стосовно Арнольда Геерена В. Ф. Цих писав у листі, що цей дослідник дуже багато зробив для вивчення стародавньої історії, але його праці також мають окремі вади³². Навіть зважаючи на приватний характер листа, можна зауважити використання харківським ученим методу критичного аналізу для сучасних йому досліджень.

Глибоке знання предмета, надзвичайна пам'ять, талант лектора дозволяли сучасникам вважати його викладачем європейського рівня. «Це був повною мірою європейський професор за глибиною своїх пізнань, майстерним викладом лекцій і дивовижною пам'яттю — він читав завжди без зошита»³³. У промові на похованні В. Ф. Циха професор О. М. Новицький також згадав його чудову пам'ять, яка складалася «з живих сторінок всесвітньої історії з її незліченними подробицями подій вікових», та могутню уяву, яка ці «численні подробиці робила приємними та цікавими для слухачів»³⁴. Студент Харківського університету Д. П. Хрущов зазначав, що «улюбленець наш» В. Ф. Цих, «прийшовши в аудиторію, ніколи не сходив на кафедру, а говорив лекції напам'ять, ходячи назад і вперед, та безупинно нюхав тютюн, яким до кінця лекції була запилена вся передня частина його панталон»³⁵. В. П. Бузескул пише, що Цих на той час був скоріше виключенням, бо більшість професорів читали з пожовклих від часу записів і зовсім не відривалися від тексту, а студентів змушували зачувати ці лекції³⁶. На жаль, тексти лекцій самого В. Ф. Циха не збереглися, тому нині важко оцінити самостійність його суджень.

Залишається довіритися баченню В. П. Бузескула, який докладно вивчав неопубліковані лекції харківського науковця, відзначав риси, що наближали загальну історію В. Ф. Циха до сучасних методів дослідження і наполягав на його самотності³⁷. Історик, на думку самого В. Циха, «повинен обіймати і викладати свою науку струнко й органічно, володіти сам та знайомити слухачів зі всіма джерелами своєї науки, бути цілком сучасним провідником усіх нових поглядів і відкриттів у науці до своїх слухачів...»³⁸. Важливо, що харківський учений не обмежувався лише поданням історичних фактів за новітніми монографіями, а, як правило, перевіряв їх за джерелами. У статті «Погляд на історичне життя народу еліно-македонського», опублікованій у 1835 р., тобто в Київський період життя В. Ф. Циха, яка базувалася на лекціях, прочитаних саме в Харківському університеті, автор говорить про свій метод як спосіб фактичного викладання стародавньої історії. Саме так, говорить автор, «можна правильно зобразити характер історичної особи, якоїсь окремої події або цілого роду їх, якщо він буде поданий... не в загальних рисах, але з повнотою, з подробицями, або й більше, якщо необхідні для цього матеріали будуть почерпнуті із самих джерел... Саме цю думку я наслідував, коли проходив з вами історію Греції та Македонського періоду»³⁹. Окремі розділи давньогрецької історії він викладав за витягами з Геродота, Фукідида та Ксенофонта⁴⁰. Не випадково вчений виділяв саме цих античних авторів, насамперед Фукідида, який першим серед давньогрецьких істориків піддав критичному аналізу праці попередників і факти еллінської історії. Володимир Францевич вважав, що такий метод викладання він вибрав сам, тобто «ні в кого не запозичив» його. Приділивши особливу увагу історії Македонії еллінського періоду, В. Ф. Цих писав, що «загальні підсумки та нариси, якими б вони не були правильними, не надали б вам живого, повного розуміння про Олександра Великого, бо одні лише факти... дають життя опису»⁴¹. Відповідно до такого розуміння справи, вчений докладно простежив усю діяльність Олександра Македонського переважно за повідомленнями Арріана, визнавши, що він був апофеїзованим ще до своєї смерті⁴². Історик наголошував, що Олександр «головна пружина найважливіших подій періоду, головна рушійна сила його; він — творець своєї епохи»⁴³. Слід зазначити, що Володимир Францевич дозволяв собі робити висновки тільки після найдокладнішого, ґрунтовного висвітлення подій того періоду, який вивчав. Це свідчить про те, що він випереджав час, бо значну увагу джерелам почали приділяти лише у 70–80-ті роки XIX ст.

У своїй магістерській дисертації та наукових статтях В. Ф. Цих виклав теоретичні погляди на історію і, зокрема, показав себе як обізнаний антикознавець. В. П. Бузескул відзначав, що вчений проявив самостійність думки та широке на той час розуміння історії⁴⁴. Він не тільки викладав факти, але й прагнув виявити взаємозв'язок і причини історичних подій, вважав, що дослідник мусить перейматися «духом часу»⁴⁵. Історія, з його точки зору, мала бути «всенаукою» стосовно попередніх періодів життя людства⁴⁶. Володимир Цих поділяв історію кожного періоду або народу на зовнішню (історію «подій») та внутрішню. Зовнішня історія, що описує події всього людства, в його викладі завжди передувала історії внутрішній. Остання ж складалася з окремих елементів, і саме їй, за словами В. П. Бузескула, вчений приділяв особливу увагу⁴⁷. Складовою частиною внутрішньої історії були головні елементи людського життя (релігія, громадянство, освіта, наука) та другорядні (військовий побут, торгівля, промисловість, суспільний побут)⁴⁸. В. Ф. Цих вважав, що історичний розвиток окремих особистостей, народів, держав, людства в цілому здійснюється шляхом прогресу як морального самовдосконалення. Роль особи в історії він визначав за її участю у поширенні серед народу ідей гуманізму, справедливості, загальнолюдської моралі. Запоруку поступу народу бачив у наявності в нього рис благородства, патріотизму, жертвовності, честі, релігійності тощо⁴⁹. Він вважав, що коли народ об'єднаний почуттям спільності й невибагливості, держава досягає могутності й розквіту, і, відповідно, навпаки. Прикладом правильного поняття про могутність республік Стародавнього Світу Володимир Францевич вважав оборону Родосу⁵⁰. Падіння моралі як причину регресу він бачив в історії македонян. Суворі природно-кліматичні умови і постійні війни з сусідами розвинули у цього народу мужність і здатність переносити тяготи війни. У той же час вони вплинули на появу таких негативних рис, як хитрість, схильність до пияцтва і розпущеність. Тому, на відміну від еллінів, уся попередня історія Македонської держави, на думку В. Ф. Циха, являла «численні приклади заколотів проти законної влади, зрад, підступності й майже жодної риси жертвовності, благородства, патріотизму»⁵¹. Однак особистість Олександра Македонського як приклад громадянської доброчесності зміцнила у встановленій державі суспільний порядок і моральний стан. Водночас після смерті Олександра його імперія розпалася і настав період політичного, господарського і культурного занепаду⁵². Таким чином, кінцевою метою прогресу, згідно з поглядами харківського вченого, є моральне

удосконалення людини і людства в цілому. В. Ф. Цих наголошував на виховній функції історії, на необхідності висвітлення тих історичних періодів, які демонструють високий моральний стан людства. Так, на героїчних прикладах давньогрецької та римської історії повинні виховуватись громадяни сучасного суспільства⁵³. В. Шульгін звинувачує В. Циха у відсутності прихильності до конкретних історичних діячів або явищ⁵⁴. Але саме в цій об'єктивності та неупередженості й полягає своєрідність підходу Володимира Францевича до вивчення загальної історії людства.

Подальша доля харківського вченого складалася досить вдало. У 1834 р. за поданням піклувальника Київського навчального округу Є. фон Брадке, В. Ф. Циха було переведено до нового Київського університету Св. Володимира. Зазначимо, що одночасно на цю посаду претендував і молодий Микола Васильович Гоголь, але перевагу надали викладачу Харківського університету⁵⁵. У Києві Володимир Францевич як викладач вважався окрасою університету. 1835 р. його було підвищено у званні ординарного професора і призначено деканом I відділення філософського факультету. Крім того, він виконував обов'язки члена Училищного комітету, був візитатором приватних училищ м. Києва. У тому ж 1835 р. Володимир Францевич став першим проректором Київського університету, й нарешті, у 1836 р. його було обрано ректором⁵⁶. Але, на жаль, вже у квітні 1837 р., у віці 32 років він помер від сухот⁵⁷.

Діяльність Володимира Францевича Циха, на жаль, була нетривалою, тому він залишив по собі небагато наукових праць. Але й вони свідчать про непересічну ерудицію і неординарний підхід до історії як науки. Він невпинно відточував та перевіряв свої знання, коли вивчав давньогрецькі й римські джерела та аналізував новітні дослідження європейських учених. За словами Аристотеля, життя, віддане пізнанню — ідеальна форма людського існування. Це повною мірою може характеризувати й В. Ф. Циха, який для свого часу являв взірць викладача, науковця та високоморальної людини.

Примітки:

- ¹ Лиман С. Проблеми німецької історії й історіографії в працях харківських медієвістів у 1805–1885 рр. // Вісн. Чернігів. пед. ун-ту. Історичні науки. — 2002. — Вип. 15, № 1. — С. 40, 43; Сидоренко О. О. Становлення медієвістики в університеті Св. Володимира в 30–60-ті рр. XIX ст. // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. — 2002. — Вип. 59–60. — С. 17–18.

- ² Речи, произнесенные при погребении ректора и профессора всеобщей истории в Императорском университете Св. Владимира Владимира Францовича Цыха, 21 апреля 1837 года. — К., 1837. — С. 3; Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира. — СПб., 1860. — С. 70; Фортинский Ф. Я. Цых В. Ф. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 724. На жаль, у списках дворян Харківської губернії родина Цихів не значиться.
- ³ Хрущов Д. П. Из воспоминаний // Харківський університет ХІХ — початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. — Т. 1 / Укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв та інші. — Харків, 2008. — С. 166; Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в ХІХ в. и начале ХХ. — М., 2008. — С. 69; Вязигин А. С. Цых В. Ф. // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)/Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. — Харьков, 2007. — С. 257; Фортинский Ф. Я. Указ. соч. — С. 724; Матвеева Л. В. Владислав Бузескул — историк своего времени. — К., 2008. — С. 506.
- ⁴ Фортинский Ф. Я. Указ. соч. — С. 724; Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. — К., 1884. — Т. 1. — С. 107; Русский биографический словарь / Под ред. А. А. Половцева. — СПб., 1901. — Т. [21]: Фабер-Цявловский. — С. 496.
- ⁵ Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 129.
- ⁶ Сербско-русский словарь / Сост. П. Лавровский. — СПб., 1870. — С. 762.
- ⁷ [Грахов Я.] Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса, 1856. — С. 289; Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805–1905: Краткий исторический очерк / Сост. Ф. Локоть. — Екатеринослав, 1908. — С. 322.
- ⁸ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года: В 45 т. — СПб., 1830. — Т. XXXI (1810–1811); Т. XXXII (1812–1815); Чабан М. Забутий професор // День. — 2006. — 28 січ. — С. 7.
- ⁹ Речи, произнесенные при погребении... — С. 16–22.
- ¹⁰ Шульгин В. Я. Указ соч. — С. 70.
- ¹¹ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета: В 2 т. — Харьков, 1904. — Т. 2. — С. 599, 1070–1071; Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1906. — С. 60–61; Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого

- века // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. — Харьков, 1913. — Т. XIX. — С. 188–194.
- ¹² Цых В. Ф. Речь Кая Мария к римскому народу: (Из Криспа Саллюстия: *Bellum Iugurthinum*) / Пер. с лат. В. Цыха // Украинский журнал. — 1824. — Ч. 3. — № 15. — С. 115–123.
- ¹³ Цых В. Ф. Тит Ливий: (С присовокуплением отрывка из его истории) // Украинский журнал. — 1824. — Ч. 2. — № 11. — С. 224–234; № 12. — С. 279–293.
- ¹⁴ Цых В. Ф. Несколько слов о величии духа // Украинский журнал. — 1825. — Ч. 7. — № 16. — С. 223–239.
- ¹⁵ Там само. — С. 225.
- ¹⁶ Речи, произнесенные при погребении... — С. 3; Биографический словарь профессоров... — С. 724; Ректори Київського університету (1834–2006) / Ред. В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська та інш. — К., 2006. — С. 60.
- ¹⁷ Бузескул В. П. Всеобщая история... — С. 69.
- ¹⁸ Вязигин А. С. Указ. соч. — С. 257.
- ¹⁹ Речи, произнесенные при погребении... — С. 3.
- ²⁰ Вязигин А. С. Указ. соч. — С. 258.
- ²¹ Брадке Е. Ф. Автобиографические записки Егора Федоровича фон Брадке // Русский Архив. — 1875. — Кн. 1. — № 3. — [С. 279–284].
- ²² Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч. — С. 107.
- ²³ Ректори Київського університету... — С. 60.
- ²⁴ Цых В. Ф. Решение вопроса по причине беспрестанного умножения массы исторических сведений и распространения объема истории, не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? — Харьков, 1833.
- ²⁵ Шульгин В. Я. Указ. соч. — С. 126–127.
- ²⁶ Из воспоминаний студента Н. // Харківський університет XIX — початку XX... — С. 101–102.
- ²⁷ Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб., 1890. — С. 20.
- ²⁸ Бузескул В. П. Всеобщая история... — С. 69.
- ²⁹ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — Кн. 4. — СПб., 1891. — С. 236.
- ³⁰ Бузескул В. П. Всеобщая история... — С. 69.
- ³¹ Шульгин В. Я. Указ. соч. — С. 125.
- ³² Барсуков Н. Жизнь и труды... — С. 195–196.
- ³³ Речи, произнесенные при погребении... — С. 29–30.
- ³⁴ Там само. — С. 16–22.
- ³⁵ Хрущов Д. П. Из воспоминаний... — С. 166.
- ³⁶ Бузескул В. П. Всеобщая история... — С. 70.
- ³⁷ Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха... — С. 194.
- ³⁸ Там само. — С. 189.

- ³⁹ Цых В. Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // ЖМНП. — 1835. — Ч. 6. — С. 148.
- ⁴⁰ Шульгин В. Я. Указ. соч. — С. 126.
- ⁴¹ Цых В. Взгляд на историческую жизнь... — С.147–148.
- ⁴² Там само. — С. 156.
- ⁴³ Там само. — С. 149.
- ⁴⁴ Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха... — С. 194.
- ⁴⁵ Цых В. Взгляд на историческую жизнь... — С. 148–149.
- ⁴⁶ Цых В. Ф. Решение вопроса... — С.127–128.
- ⁴⁷ Бузескул В.П. Всеобщая история... — С. 69.
- ⁴⁸ Цых В. Ф. Решение вопроса... — С. 123, 126.
- ⁴⁹ Стельмах С. Исторична думка в Україні XIX — початку XX століття. — Київ, 1997. — С. 23; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. — Київ, 2002. — С. 270.
- ⁵⁰ Цых В. Взгляд на историческую жизнь... — С. 159.
- ⁵¹ Там само. — С. 161–162.
- ⁵² Там само. — С.164–171.
- ⁵³ Цых В. О цели и пользе высших учебных заведений // Записки и речи, читанные при открытии императорского университета Св. Владимира, 15 июля 1834 г. — К., 1840. — С. 94–95.
- ⁵⁴ Шульгин В. Я. Указ. соч. — С. 128.
- ⁵⁵ Барсуков Н. Жизнь и труды... — С. 193–194.
- ⁵⁶ Шульгин В. Я. Указ соч. — С. 70–71, 75.
- ⁵⁷ Речи, произнесенные при погребении... — С. 4; Хрущов Д. П. Из воспоминаний... — С. 166.